

QARAQALPAQ TIL BILIMINDE TURAQLI SÓZ DIZBEKLERDİN BAHA BERIW XIZMETI

Sipatdinova Qumar

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti studenti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20726533>

Anotaciya. Bul maqalada Qaraqalpaq til biliminde qollanılauǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń kórkem shıǵarma tilinde personajǵa baha beriw xizmeti tuwralı ayıladı.

Gilt sózler. Turaqlı sóz dizbekleri, pragmatik qollanıwı, stillik ózgeshelik, emocional-ekspressivlik xizmeti.

ОЦЕНОЧНАЯ ФУНКЦИЯ УСТОЙЧИВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. В данной статье рассматривается оценочная функция фразеологических единиц, используемых в каракалпакском языкознании, при характеристике и оценке персонажей в художественных произведениях.

Ключевые слова: фразеологические единицы, прагматическое употребление, стилистические особенности, эмоционально-экспрессивная функция.

THE EVALUATIVE FUNCTION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN KARAKALPAK LINGUISTICS

Abstract. This article discusses the evaluative function of phraseological units used in Karakalpak linguistics in characterizing and assessing literary characters in works of fiction.

Keywords: phraseological units, pragmatic use, stylistic features, emotional and expressive function.

Frazeologizmlerdi úyreniw XX ásirdeń 80-jıllarınan keyingi basqısh – klassikalıq dáwirdeń keyingi basqısh esaplanıp, bunda frazeologiyalıq birliklerdi funkcionalkommunikativ baǵdarda izertlewlerge ayırıqsha itibar qaratıla basladı. [1]Sol dáwirde V.Vinogradovtıń miynetlerinde sáwleleniwın tapqan frazeologizmlerdiń klassikalıq basqıshında kóplegen ideyalar sıǵa alındı. G.Allambergenova óz miynetinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri qaharman obrazın dóretiwde, berilip atırǵan mániniń ótkirliǵın jetkerip beriwde, obrazlılıqtı kúsheyp beriwde sheberlik penen paydalanılǵanlıǵın úyrenip shıǵadı. obrazlılıqtı kúsheyp beriwde sheberlik penen paydalanılǵanlıǵın úyrenip shıǵadı.[2] Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń emocional-ekspressivlik xizmeti, kúshi, tereń obrazlılıǵı menen, awıspalı hám astarlı mánige iye bolıwı menen kózge túsetuǵınlıǵın ayırıqsha atap ótedi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri tek ǵana psixologiyalıq halatlardı beriw menen sheklenbeydi. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tiykarınan insanlarǵa yamasa hár túrli qubılıslarǵa, waqiyalarǵa óz pikirini bildiriw, óziniń bahasını beriw ushın da paydalanıladı. Bul da bir tárepinen jay sóz dizbeklerine qaraǵanda óziniń tásirliǵi, obrazlılıǵı, astarlı mánide ótkir jetkerip beriw menen ózine tán ayırıqshalıqlarına iye bolıp keledi. Shıǵarmalar arqalı berilgen frazeologiyalıq sóz dizbekleri menen sol waqıtta súwretlenip, sáwlelenip atırǵan is hám hádiyselerge yamasa insanlarǵa qarata unamlı hám unamsız mánide qollanıladı. Bul mánilerdi hám baha beriwde frazeologiyalıq sóz dizbeklerin qollanıw pikirdiń ótkirliǵin kúsheypedi.

Ayaǵınıdı keyin taslap,

Hár shaqağa bir qonasań.

(V tom. Juwap aytısları. 95-bet)

Hár shaqağa bir qonaw frazeologizmi arqalı baha beriw mánisinde tiykarınan bir turista turmaw, óziniń pikirin ózgerte beriw sıyaqlı mánilerdi ańlatıp kelgen. Bunda dál usı frazeologizmlik sóz dizbegi arqalı unamsız mánidegi pikirdi tásirlierek jetkerip beriwde qollanılğan. Bunda az sóz benen kóp nárseni túsindiriw ushın paydalanğan.

Personajlardı bunday etip súwretlewdi tómendegi mısaldan da kórsek boladı. - Búlbilgóya mulakush **hákke kibi jorgalap**, Ánjimniń aldına keldi. ("Sharyar" 102 bet) [3] Bunda hayyar jaǵımsız Búlbilgoya obrazın ashıp beriwde hákke kibi jorgalap, yaǵnıy jaǵımpazlanıw degen turaqlı sóz dizbeginen paydalanıp, dóretiwshi obrazdı elede qanday ekenin sıpatlap beriw ushın, sonı menen birge unamsız sıpattı joqarılatıw ushın paydalanğan.

1. Xalıq onıń **eki sóylegenin esitpegen** edi. 2. Mitriy tóre **eki júzli** Adam eken. (T. Q. «Maman biy» dástanı) [4]

Bul mısallardaǵı eki sóylew, eki júzli turaqlı sóz dizbekleri qollanılıp, birinshisinde personajdıń jalǵan sóylemeytuǵın insan ekenin, hár qashan hámme nársenge ádil kóz qarasta bolatuǵınlıǵın, xalıqtıń oǵan isenetuǵınlıǵın aytadı, hámde xalıq oǵan jaqsı baha beredi, al ekinshisinde bolsa, hámme isengen Mitriy tóreniń eki sóyleytuǵınlıǵın onıń kóringendey insan emes ekenligin ashıp beriwde eki júzli degen dizbekten paydalanğan. Bulda bir insanǵa qanday da bir baha beriwde qollanılatuǵın frazeologiyalıq birlik esaplanadı.

Qońsımız Sátkerimniń basqan is qılmıstıń uyası. Mut bolsa **jantaq jep, qurbaqa jutıwdan da qaytpaydı**. (M. Nızanov Tańlamalı shıǵarmaları) Bul mısalda jazıwshı Sátkemirdiń minezin, onıń qanday insan ekenligin ashıp beriwde Qurbaqa jutıwdanda qaytpaydı degen turaqlı sóz dizbekten paydalanğan, bunda onıń unamsız qaharman ekenligin anıq ashıp beriwde obrazlı túrde qollanğan. Mısalı ushın qurbaqa bul jerkenishli maqluq, onı jutpaq túwe kórgen waqıtta kewliń aynıydı, jerkenish sezimin tuwdıradı. Endi Sátkerim sonday insan, ol mut nársenge jantaq jep, qurbaqa jutıwdan qaytpaytuǵın sıqmar insan ekenin ashıp bermekshi boladı, hámde oǵan erisedi.

Ele **on gúlińnen bir gúliń ashılmaǵan** jas jigitseń. (M. Nızanov Tańlamalı shıǵarmaları)

Uyalmaysızlarma?!- dedi ol jańaǵılardı ayırıp. - Bir krannan suw ishıp otırıp **awızlarıńızdan aq iyt kirip qara iyt shıǵadı!**

... Bektemirov penen islesken direktor **qolǵa úyretilgen tayday** bolıp qaladı.

- Búgingi sud barısında prokuror joldas Jılqaydarov, tuwısanın juwas, **qoy awzınan shóp** almaytuǵın mómin bende Áshirbay Nádirbaevtıń ústinen ayıplaw juwmaǵın oqıp...

- Biziń dayımnıń úyiniń qasına birewler kóship kelipti. Sonıń **ay dese awzı kún dese kózi bar** bir qızı bar eken.

Bul mısallardıń hámmesi Muratbay Nızanovtıń Tańlamalı shıǵarmalarınan alınğan bolıp, bunda **on gúlińnen bir gúliń ashılmaǵan, ay dese awzı kún dese kózi bar** turaqlı sóz dizbekleri arqalı mısallarda birinshisinde ele jas jigít ekenin aytsa, keyingi mısalda dayısınınıń qońsı qızınıń júdá sulıw ekenilgin táriplep oǵan baha beriwde bul frazeologiyalıq birliklerden tuwrı paydalanğan. Al, qoy awzınan shóp almaw, qolǵa úyretilgen tayday mısalları qaharmanıń mómin ekenin, onıń basqalarǵa uqsamawın aytıp, baha berip usınday birlikler menen bildirgen. Bul bir jaǵnan dóretiwshiniń sheberliginen, dóretiwshilik ustaxanasınıń keń ekeninen derek berse, ekinshi tárepten dóretpeniń mazmunına tásir etedi.

Juwmaqlap aytqanda turaqlı sóz dizbekleri shıǵarmada yamasa awızeki sóylewde qanday bir insanǵa baha beriwde, obrazlılıqtı elede kúsheytiwde óz úlesin qosadı eken. Bul frazeologizmlerdiń pragmatikalıq ózgeshelikleriniń biri esaplanadı.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990.
2. Алламбергенова Г. И. Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий қулланилиши. Филол.ф.буйича фалсафа доктори. дисс. Автореферати. Нукус, 2019.
3. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық XII том Шарьяр) - Нөкис, 1984.